

Guia per a la incorporació de la perspectiva de gènere a

Compartim un Futur – Programa metropolità d’educació per a la sostenibilitat (PMES)

Desembre del 2018

Índex

1. Introducció.....	4
a. Objectius	
b. Mètode de treball i materials analitzats	
c. Estructura del document	
2. Perspectiva de gènere i educació ambiental	8
a. Declaració de Beijing' (1995)	
b. Desenvolupament sostenible i models d'educació ambiental	
c. Perspectiva de gènere en l'educació ambiental	
3. Rols i estereotips de gènere	12
a. Presentació i diagnòstic	
b. Recursos i bones pràctiques	
4. Enfocament pedagògic amb perspectiva de gènere	19
a. Presentació i diagnòstic	
b. Recursos i bones pràctiques	
5. Eines per fomentar la participació igualitària	27
a. Presentació i diagnòstic	
b. Recursos i bones pràctiques	
6. Bibliografia i recursos complementaris	31
7. Crèdits	32

1. Introducció

Aquesta guia ha estat realitzada amb el propòsit d'ofrir eines al personal tècnic i al personal responsable dels programes d'educació ambiental a fi d'incorporar la perspectiva de gènere als materials i les activitats que es desenvolupen en el marc del Programa metropolità d'educació per a la sostenibilitat (PMES). Aquest programa, anomenat Compartim un Futur, és un programa d'educació ambiental impulsat per l'AMB que, a partir de diferents activitats, materials, recursos, formacions i visites guiades, pretén apropar i difondre una educació per a la sostenibilitat que sigui un motor de transformació cap a una societat més sostenible i resilient.

El programa actual (2014-2020) treballa de manera global, involucrant diferents actors i des de diversos àmbits (administració, llar, comunitat, lleure, centres educatius, etc.), amb un enfocament que segueix les orientacions de la UNESCO, la Declaració de Tbilisi i el propòsit de les Nacions Unides sobre desenvolupament sostenible de Rio+20, amb un horitzó temporal coincident amb el dels fulls de ruta ambientals europeus i el VII Programa Marc de Medi Ambient.¹ El programa ofereix més de 80 activitats amb cinc eixos temàtics: territori, ecologia i biodiversitat; energia i canvi climàtic; mobilitat sostenible; cicle de l'aigua, recursos i residus, i salut ambiental. Totes les activitats formatives, materials, recursos i visites guiades que formen part del programa s'adrecen a públics diversos: els diferents nivells d'educació formal (infantil, primària, secundària, batxillerat, formació professional i universitària), entitats de lleure, cicles formatius, públic especialitzat, gent gran, famílies i públic general. En el període 2017-2018 es van realitzar més de 2.000 activitats, amb una participació total d'unes 45.000 persones en les activitats del Compartim un Futur.²

Com a part de la línia d'acció C6 del programa, sobre metodologies didàctiques i pedagògiques, i amb l'objectiu de millorar la formació, l'AMB va encarregar aquesta *Guia per a la incorporació de la perspectiva de gènere al Programa metropolità d'educació per a la sostenibilitat* a fi que serveixi d'orientació a les persones formadores i que, en últim terme, garanteixi que les activitats del programa educatiu es realitzen dins un context orientat a no reproduir valors sexistes i a reduir les desigualtats de gènere.

a. Objectius

- **Sensibilitzar en la igualtat de gènere.** Formar en la importància d'incorporar la perspectiva de gènere i fomentar l'educació per la igualtat de manera transversal en totes les activitats formatives del programa educatiu Compartim un Futur. L'aproximació té com a objectiu introduir els principals conceptes que conformen el marc de referència en matèria d'igualtat de gènere i coeducació.

1 Font: PSAMB (2014-2020) <https://bit.ly/1Vd2jKW>

2 Font: Dades de participació en el Programa metropolità d'educació per a la sostenibilitat, <https://bit.ly/2NaFCZF>

- **Revisar el contingut de les activitats des de la perspectiva de gènere.** Revisar els continguts impartits en les activitats del programa i avaluar fins a quin punt s'incorpora la perspectiva de gènere en les causes socials que es consideren en el comportament de la ciutadania. El que s'explica en una activitat és un indicador del que es vol destacar i visibilitzar. En conseqüència, allò que no s'explica apunta a allò que no es considera important i que esdevé invisibilitzat. En termes de sexisme, la presència o absència de continguts és un element important, en tant que, al llarg de la història, les feines i les activitats de les dones han rebut un tractament secundari, si no s'han negat directament.
- **Revisar rols i estereotips.** Per millorar la capacitat d'incidència pedagògica en les activitats formatives, sovint es fa ús d'exemples quotidians en què les persones participants es poden veure reflectides. Amb l'actual divisió sexual del treball, l'ús d'exemples que reproduïen estereotips pot reforçar les desigualtats presents. Si bé la major part dels treballs de cures els realitzen les dones, és important crear un imaginari que se situï entre la realitat no estereotípica i un ideal igualitari.
- **Fomentar la participació en les activitats.** Es fa un recull de recursos i tècniques per fomentar la participació igualitària en les activitats d'educació ambiental del programa. La participació social i política és un dels àmbits més desiguals entre dones i homes. A l'escola, aquesta participació troba un reflex a l'aula, on les habilitats dels gèneres masculí i femení es desenvolupen de manera molt diferent quan es tracta d'intervenir en públic.

b. Mètode de treball i materials analitzats

L'elaboració de la guia ha tingut tres fonts principals: la revisió bibliogràfica, l'anàlisi dels materials, protocols i guions de les activitats i l'observació en una mostra d'activitats del programa. La revisió bibliogràfica i la cerca de bones pràctiques sobre gènere i educació ambiental han permès identificar els principals continguts i eixos teòrics a partir dels quals s'ha realitzat la posterior anàlisi dels guions i materials del programa educatiu Compartim un Futur. Entre els mesos de juny i juliol de 2018 es van dur a terme sis observacions en una mostra d'activitats del programa de diferents eixos temàtics i amb un públic destinatari divers. Aquestes observacions han servit per enriquir i contrastar l'anàlisi dels guions i materials del programa educatiu en permetre conèixer de primera mà el desenvolupament, les dinàmiques i les particularitats de les diferents activitats.

A la següent taula es detallen el nom, l'eix temàtic i el públic destinatari de les activitats i els materials que han format part de l'anàlisi:

Nom de l'activitat	Eix temàtic	Públic destinatari	Tècnica de recollida d'informació
<i>Abaixem els fums!</i>	Mobilitat sostenible/salut ambiental	Educació primària	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Centre de tractament de residus municipals Gavà-Viladecans</i>	Recursos i residus	Escolar i adults	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Depuradora de Sant Feliu de Llobregat</i>	Cicle de l'aigua	Segon cicle ESO	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Ecoparc de Barcelona</i>	Recursos i residus	Particulars i altres	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>És un bluf, l'economia circular?</i>	Recursos i residus	Particulars i altres	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Guardians del silenci</i>	Salut ambiental	Educació infantil i primer cicle de primària	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Mou el cos per la salut ambiental</i>	Salut ambiental	Famílies	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Planta de selecció d'envasos de Gavà-Viladecans</i>	Recursos i residus	Educació primària i secundària	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Planta de selecció d'envasos de Gavà-Viladecans</i>	Recursos i residus	Particulars i altres	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Planta de valorització energètica (PVE) de Sant Adrià de Besòs</i>	Recursos i residus	Gent gran	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Quina tela!</i>	Recursos i residus	Primer cicle de primària	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>(R)AEE: manteniment i reparació</i>	Recursos i residus	Particulars i altres	Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Residus: què hi ha després del contenidor?</i>	Recursos i residus	Formació especialitzada	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat
<i>Stop soroll, fem salut!</i>	Salut ambiental	Cicle mitjà i superior de primària - educació en el lleure	Observació Anàlisi del guió i dels materials de l'activitat

Aquestes activitats formen la mostra de la qual s'han extret els exemples per a la incorporació de la perspectiva de gènere. Tanmateix, aquests exemples s'exposen a tall de reflexió per facilitar-ne la generalització a tot el ventall d'activitats educatives del programa.

c. Estructura del document

El document s'estructura en cinc apartats. A banda de la introducció, un segon apartat tracta el marc general que justifica la necessitat d'incorporar la perspectiva de gènere a les formacions del programa, des de l'agenda mundial de les dones fins a l'agenda per la sostenibilitat. Seguint els objectius de la guia, els següents quatre apartats aborden reflexions i propostes d'incorporació del gènere als grans àmbits abordats: rols i imaginaris, continguts pedagògics amb perspectiva de gènere, i participació. Al final del document s'adjunta una bibliografia de referència que serveix com a material complementari per ampliar informació sobre els principals temes tractats en aquesta guia.

2. Perspectiva de gènere i educació ambiental

a. Declaració de Beijing (1995)

Les Nacions Unides van convocar la **Quarta Conferència Mundial de les Dones** l'any 1995 a la ciutat de Beijing. Entre els trets més destacats de les seves conclusions, recollides a la **Declaració de Beijing**, hi ha la necessitat de transversalitzar les polítiques d'igualtat (*gendermainstreaming*), amb la finalitat de transportar els principis feministes de les demandes de les dones al centre de l'agenda política mundial. Amb aquest enfocament, la perspectiva de gènere **s'haurà de centrar en tots els àmbits de les polítiques públiques i, a més, n'haurà d'abordar totes les fases.**

Si, anteriorment, el gènere era una qüestió que s'havia d'estudiar des de ministeris, conselleries o regidories específics, la Declaració de Beijing convida —sense eliminar-los— a **transversalitzar la mirada d'igualtat o equitat de gènere a tota la resta de carteres.** Però —i això també és important—, si en un inici la perspectiva de gènere només se centrava en el disseny o el diagnòstic, l'aplicació de la perspectiva de gènere a totes les fases inclou, a més, l'execució i l'avaluació.

Per la seva banda, la **Declaració de la CEDAW** (Convenció sobre l'Eliminació de tota forma de Discriminació contra les Dones) de 1981 fa aportacions clau al feminisme amb la distinció de la igualtat d'oportunitats i de resultats. Aquesta diferenciació es deriva de l'habitual manca d'eficàcia —provocada o no— de les polítiques d'igualtat, i comporta la necessitat de l'anàlisi de **l'impacte que tenen aquestes polítiques sobre la realitat de dones i homes.**

Així, tant la idea de l'avaluació de les polítiques d'igualtat com la de la seva eficàcia sobre la igualtat real són **una invitació a repensar i redissenyar tota política pública des d'una nova perspectiva inclusiva, per bé que, a priori, ens sembli allunyada de les qüestions de gènere.**

b. Desenvolupament sostenible i models d'educació ambiental

L'Assemblea General de les Nacions Unides, el 25 de setembre del 2015, va aprovar l'**Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible**,³ amb l'objectiu d'estimular l'acció en cinc esferes d'importància crítica (conegudes com "les 5 P"): les persones, el planeta, la prosperitat, la pau i el partenariat. L'Agenda 2030 fixa 17 objectius i l'objectiu 5 versa sobre la igualtat de gènere: "Aconseguir la igualtat de gènere i apoderar totes les dones i nenes." La Generalitat de Catalunya, a través del Consell Assessor per al Desenvolupament Sostenible de Catalunya (CADS), destaca com a principal repte català "fomentar la coeducació a tots els nivells educatius i la formació adequada de la comunitat educativa".

³ Mitjançant la resolució "Transformar el nostre món: l'Agenda 2030 per al desenvolupament sostenible".

En el cas concret de l'educació ambiental⁴ i la recerca en aquest camp, el gènere continua sent un aspecte marginal. Abans d'entrar a analitzar quins són els motius que expliquen aquesta limitada presència, destaquem, de manera molt breu, i seguint Limón i Solís (2014), les principals característiques que defineixen els tres grans **models d'educació ambiental (EA)**: el model naturalista, el model ambientalista i el model pel canvi social.

- **Naturalista**, o també conegut com a “ensenyament de l'ecologia”. En aquest model s'adopta un enfocament naturalista, en què el medi ambient es defineix com a “natura” i en què el principal objectiu de l'educació ambiental és conèixer i donar a conèixer el medi natural. Des del model d'EA naturalista, l'ésser humà no és considerat com a part del medi ambient.
- **Ambientalista o conservacionista**. És un model d'EA que parteix d'un enfocament proteccionista, en què el medi ambient es concep com el conjunt de problemes ambientals. L'objectiu al qual s'aspira és protegir el medi ambient inculcant i difonent valors i actituds de respecte per la natura. A diferència del naturalista, en el model d'educació ambiental conservacionista l'ésser humà es considera part del medi ambient.
- **Pel canvi social, o model ecologista social**. En aquest model d'educació ambiental s'adopta un enfocament eminentment crític i transformador, en què l'objectiu és canviar el model social per prevenir i resoldre problemes socials i ambientals. Es dona prioritat a la dimensió política, així com a l'acció social, per promoure un canvi de model. Es té una concepció del medi ambient en què aquest comença en la mateixa persona i en la relació amb la resta i l'entorn més proper. Es considera que el canvi d'actituds davant la crisi ambiental global és l'única manera d'anar a l'arrel dels problemes.

Independentment dels models als quals s'inscriuen, els programes d'educació ambiental centren els seus objectius a difondre i divulgar continguts sobre contaminació, gestió de residus, canvi climàtic, cicle de l'aigua, etc., en què, en la majoria de casos, com argumenta la crítica feminista, les dones han estat passades per alt i invisibilitzades sota la noció de “**subjecte universal**”. Aquesta absència de les dones està relacionada amb la construcció artificial del marc epistemològic de l'educació, així com amb el contingut del currículum i dels programes d'investigació, que acostumen a reproduir i determinar una agenda eminentment masculina. Es tendeix a representar un “subjecte universal” suposadament neutre i el “seu entorn” en lloc de **reconèixer l'existència de múltiples subjectes**.

Al mateix temps, la majoria de les aproximacions que es fan des de l'educació ambiental estan desvinculades de les emocions afectives i ètiques, de manera que invisibilitzen el paper que té l'ètica de la cura en la preservació ambiental. Autores com María Novo (2007) destaquen la importància d'incloure l'equitat de gènere, així com el factor afectiu

⁴ Entesa com a aquella educació (formal o informal) que té l'objectiu d'aconseguir que la població tingui consciència del medi ambient, que es preocupi i interessi per la seva realitat i els seus problemes i que disposi dels coneixements, les aptituds, les motivacions i els desitjos necessaris per treballar tant per cercar solucions per als problemes actuals com per prevenir l'aparició d'altres de nous (Limón i Solís, 2014).

i els valors ambientals femenins, com uns valors accessibles i necessaris per a la construcció d'un **nou paradigma de desenvolupament humà sostenible**. Aquesta crítica planteja **incloure en l'educació ambiental l'ètica de la cura, visibilitzant l'aportació de les dones i reconeixent el paper que tenen en el sosteniment de la vida**.

Si tenim en compte que els dos grans moviments socials del segle XX han estat el feminisme i l'ecologisme (Viezza, 2011), no és gens estrany que, des de diferents aproximacions, es consideri que, en l'evolució dels models d'educació ambiental, és imprescindible introduir-hi la perspectiva de gènere com un requisit per al desenvolupament humà sostenible. A continuació veurem en què consisteix, concretament, adoptar aquesta perspectiva.

Per altra banda, en un sentit específicament biològic, els cossos de dones i d'homes responen de manera diferent a la degradació ambiental. En concret, la contaminació pot tenir una especial incidència en els períodes de gestació de les dones embarassades, i generar diferents afectacions en els nadons en cas que es gestin en una zona contaminada (Valls-Llobet, 2010). També cal tenir en compte els efectes socials sobre allò biològic: l'exposició de les dones a la toxicitat dels productes de neteja és més gran que la dels homes. Amb tot, la medicina és una ciència que segurament encara té un camí per recórrer per allunyar-se de l'androcentrisme, així que, de ben segur, molts dels efectes específics que la degradació ambiental té sobre les dones són, encara, una incògnita.

c. Perspectiva de gènere en l'educació ambiental

Des del treball de diferents autores que podem emmarcar dins del pensament que s'ha anomenat **ecofeminisme**, terme encunyat el 1974 per Françoise d'Eaubonne en el llibre *Feminism or Death*, s'advoca per la **necessària complementarietat entre igualtat de gènere i sostenibilitat en l'ús dels recursos ambientals**. El terme *ecofeminisme* es fa servir per descriure tant la diversitat d'esforços de les dones per cuidar el planeta com la transformació del feminisme a Occident que es deriva de la visió de la dona i la natura. Podem dir que és resultat de la trobada entre el feminisme de llavors i l'ecologisme.

Actualment, el feminisme de la diferència –que considerava que la feminitat tenia uns valors propis associats a les dones– ha perdut certa vigència. Ara, els estudis de gènere s'esforcen a parlar més de realitats amagades que no pas d'essències femenines. Per això, **aquesta guia no parteix de la idea que les dones, pel fet de ser-ho, tenen una inclinació cap a la cura, la vida o la natura**, cosa que les faria més proclius a l'ecologisme. Si bé es reconeix aquesta possible associació en moltes dones, el que es persegueix és que es **deixin d'invisibilitzar tots els subjectes possibles i totes les realitats existents en l'àmbit de la sostenibilitat**.

Destaquem a continuació els elements clau que, a partir de la revisió de diferents autores, considerem que s'han de tenir en compte en la integració de la perspectiva de gènere en l'educació ambiental:

- L'educació ambiental amb perspectiva de gènere ha de **partir d'un enfocament ètic i d'una reflexió crítica** sobre com es produeixen les interaccions i relacions de poder.

- Es considera que l'ésser humà forma part del medi ambient en igualtat d'oportunitats entre dones i homes, i es fomenta un **enfocament holístic**, en què hi ha una relació d'igualtat, també, entre el que és humà i el que no n'és.
- L'educació ambiental ha d'aspirar a una construcció d'un model ambiental democràtic, que afavoreixi la **participació de les dones** en condicions d'equitat i igualtat i que situï en els homes i les dones la responsabilitat ciutadana d'una participació basada en el diàleg i l'exercici de la democràcia.
- Des de l'educació s'ha de convidar a reflexionar sobre la **victimització i la invisibilització de la figura femenina** com a activista i pionera en la lluita individual i col·lectiva pels drets ambientals, així com del paper de les dones en la gestió i la conservació de l'entorn. Aquesta invisibilització és encara més evident si tenim en compte que les dones mostren més preocupació pel medi ambient i per qüestions mediambientals que els homes, i que són considerablement més actives (especialment en relació amb problemes o qüestions ambientals d'àmbit local), alhora que estan més disposades a participar en moviments ambientals (Sakellari i Skanavis, 2013).

El gènere és, per tant, una variable que, per si mateixa, té importants efectes en el comportament positiu vers el medi. Els programes d'educació ambiental han de dissenyar-se no només **tenint en compte les diferències en motivació, actituds i comportaments en funció del gènere**, sinó també **buscant activament diferents vies per adreçar-s'hi**. Els processos de socialització de nenes i nens tenen punts en comú, però també elements que els diferencien. És necessari identificar aquestes diferències per maximitzar l'eficiència amb què l'educació es dirigeix a nenes i nens. Reconèixer aquesta diferència és un mecanisme per reconèixer l'especificitat social de les nenes i no només dels nens, que esdevenen la versió infantil del subjecte universal masculí. L'educació ambiental ha de ser també coeducativa, és a dir, ha de formar des d'una perspectiva que miri d'eliminar qualsevol discriminació per raó de sexe, així com integrar la perspectiva de gènere en els continguts d'aprenentatge i potenciar la igualtat d'oportunitats.

3. Rols i estereotips de gènere

a. Presentació i diagnòstic

Quan es vol incorporar la perspectiva de gènere a un àmbit, primer cal saber exactament què és el gènere i en què es diferencia d'aquell concepte que li és proper: el sexe. **El sexe fa referència a les característiques biològiques de naixement d'una persona.** Malgrat la inexactitud de l'indicador i la diversitat de possibilitats sexuals, els genitals es prenen habitualment com a eina per distingir el sexe d'una persona i determinar si és home o dona.

En canvi, **el gènere és l'expressió social de l'assignació de rols i estereotips a cada un dels sexes.** Així, a aquells individus determinats com a homes en néixer se'ls ensenyen unes pràctiques i se'ls atribueixen unes expectatives en el procés de socialització diferents de les assignades a les dones. Més enllà d'aquests trets descriptius, hi ha un fet de valoració social que converteix la diferència en desigualtat: **el que és masculí (gènere) vinculat als homes (sexe) es valora més que el que és femení vinculat a les dones.** Aquesta construcció social és la base argumental del sistema patriarcal, que és allò que concedeix als homes la representació de la societat i la posició de poder i que subordina les dones als seus interessos. Per tant, **el patriarcat és un paradigma discriminatori segons el qual les dones tenen menys poder i valoració que els homes, paradigma que es deriva dels trets biològics amb què les unes i els altres han nascut.**

El procés de socialització d'una persona, que servirà perquè adquireixi un gènere o un altre (o cap dels dos, en ocasions), es basa en l'assignació de rols i estereotips (creences, expectatives i aprenentatges diferenciats). A grans trets: dels homes se n'espera activitat, força i valentia, mentre que de les dones se n'espera passivitat, cura i empatia. En conseqüència, el gènere masculí desenvolupa la masculinitat, que és un patró de conducta associat al treball productiu i a la bel·ligerància, i que s'oposa al de la feminitat, associat al treball reproductiu i a la pau. **Masculinitat i feminitat són construccions socials instal·lades damunt un organisme biològic mascle o femella; per tant, no són conductes immutables ni lineals.** Trobarem graus i tipologies en què la feminitat s'ha instal·lat com a patró de conducta entre cada dona, alhora que també podem donar per descomptat que hi ha dones que tenen conductes totalment masculines, i viceversa. Si bé no són més que construccions socials i contenen diversitat, el seu pes pot ser molt gran sobre la persona i les seves conseqüències en la societat, immenses.

Quan s'atén al **treball productiu, es descobreix una segregació horitzontal del mercat laboral, en què les dones es concentren en uns àmbits de treball diferents d'aquells en què es concentren els homes.** En titulacions com electricitat i electrònica, fabricació mecànica, informàtica i comunicacions, o instal·lació i manteniment, les dones representen menys d'un 10% dels titulats. En canvi, en opcions com serveis socioculturals i a la comunitat, tèxtil o imatge personal, les dones superen el 80% dels titulats. Igualment, i més enllà d'aquestes diferències descriptives, si s'observa la qualitat del mercat laboral, també hi ha desigualtats: **les dones són el doble que els homes en jornades parcials i els seus salaris són, de mitjana, uns 6.000 euros anuals**

inferiors als dels homes. En conseqüència, l'import de la pensió mitjana de les dones suposa al voltant d'un 60% de la dels homes.⁵

En espera de millores en les metodologies que avaluen aquesta desigualtat, quan observem **el treball de cures, un 63% de les dones dediquen més de 20 hores setmanals a les tasques de cura i de la llar, mentre que entre els homes només ho fan el 37%.**⁶

En resum, aquest conjunt de desigualtats són l'exemple en el camp del treball (productiu i de cures) del sistema patriarcal, però que també trobem en altres àmbits de la vida, amb un pes especialment sagnant en tot allò vinculat a la reproducció o la violència. La mobilitat, la cultura, l'esport o la participació, per exemple, són altres camps en què cal estudiar la incidència d'aquestes desigualtats, l'existència de les quals, però, s'ha de donar, malauradament, per descomptada.

A les desigualtats del sistema sexe-gènere hi hem d'afegir les derivades de l'orientació sexual o l'expressió de gènere. **L'heteronormativitat o la transfòbia són trets que afegeixen complexitat al sistema. També ho fa la intersecció de desigualtats, en què les de gènere es troben amb les d'origen o ciutadania.** Aquest fenomen, anomenat "interseccionalitat", serveix per visibilitzar nous camps de discriminació específics (i sovint invisibles en l'agenda política o social).

A manera de conclusió, quan mirem d'aplicar la perspectiva de gènere a qualsevol àmbit, és important fugir de la reproducció de les desigualtats i de les diferències que imposa el sistema de valors patriarcal. Generalment, **la realitat s'explica a partir d'imaginariis, que sovint són irrealis i estereotipats. Amagar la diversitat i uniformitzar la realitat en els assumptes de gènere no només és falta de veritat, sinó que, a més, multiplica les desigualtats.**

Les idees força destacades d'aquest apartat són les següents:

- **Treball de cures:** aquell treball, sovint no remunerat, orientat a la cura de les persones. Amb el nom de reproductiu, se sol oposar al treball productiu, si bé no només se centra en la reproducció de les persones, ja que també n'inclou la cura en el sentit més general possible. El practiquen molt més les dones que els homes.
- **Treball productiu de les dones:** les dones també participen activament en el treball productiu. Ho fan en totes les seves esferes i àmbits, si bé la seva presència no és la mateixa en tots els casos. El camp on es dona aquest treball s'anomena, comunament, "mercat de treball", en què tenen lloc dos fenòmens importants per a les dones: el *terra enganxós* (segons el qual les dones ho tenen difícil per assolir posicions jeràrquiques més altes a causa de la necessitat de proveir cures) i el *sostre de vidre* (pel qual les dones no assoleixen les màximes posicions directives a causa dels estereotips que les representen com a no aptes).
- **Segregació horitzontal:** la presència de les dones en el mercat de treball no es reparteix de manera homogènia quant als àmbits. Així, es concentren en el sector serveis i en els àmbits més orientats a les cures.

⁵ CESB. Dones i Treball 2016: <https://bit.ly/2R9rbIF>

⁶ Informe de condicions de vida de les dones a Barcelona, 2015: <https://bit.ly/2IsPRIa>

- **Segregació vertical:** el mercat de treball segrega les dones i les relega a les posicions no directives a través d'una discriminació indirecta. Aquest fet, juntament amb la segregació horitzontal, és la causa principal de la bretxa salarial entre dones i homes.
- **Masculinitat i feminitat:** són el resultat de la socialització diferenciada per gènere. Qualsevol persona pot assumir característiques de la masculinitat o de la feminitat amb independència de la seva identitat sexual, però es dona una forta correlació entre els homes i la masculinitat i les dones i la feminitat. Cada un dels conjunts de rols i estereotips associats tenen un imaginari propi.

b. Recursos i bones pràctiques

A continuació presentem alguns temes que, en qualsevol document, són habitualment problemàtics des de la perspectiva de gènere. Els exemples s'han extret de les activitats del Programa metropolità d'educació per a la sostenibilitat. Es presenta el tema i, a continuació, l'activitat en què es troba; posteriorment es descriu el motiu pel qual cal reflexionar sobre un determinat contingut i, finalment, s'exposen les bones pràctiques que es poden temptejar de manera alternativa.

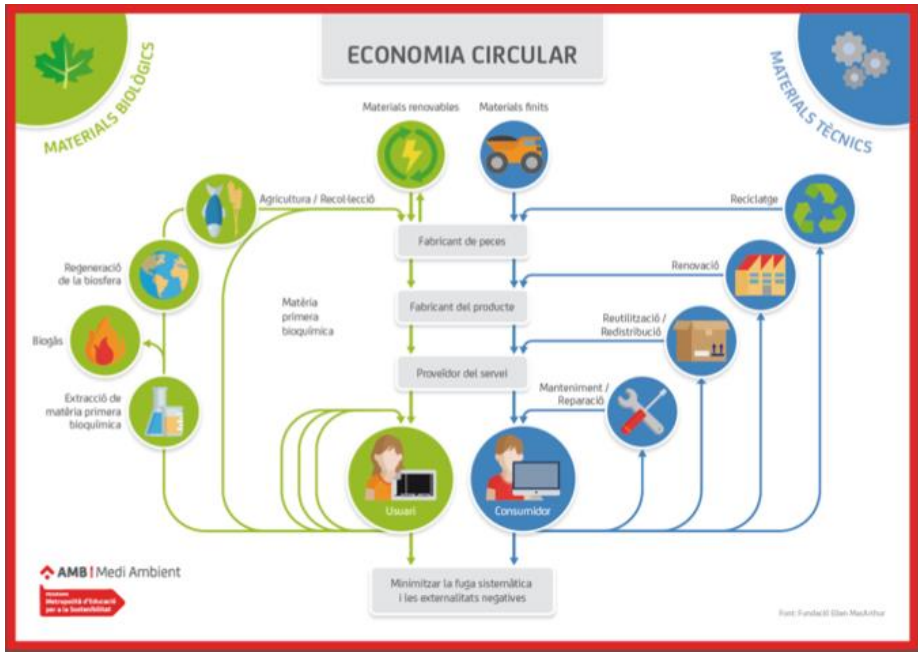
Tema	Treball de cures
Activitat	<i>Abaixem els fums, ens movem per la sostenibilitat</i>
Motiu de reflexió	<p>L'activitat del programa educatiu Compartim un Futur sobre mobilitat és una bona ocasió per plantejar la necessitat d'incloure el treball de cures dins l'imaginari pedagògic de què es disposa.</p> <p>En concret, l'activitat proposa en diferents exercicis algunes reflexions sobre la mobilitat. Per exemple, a l'activitat 1, durant el taller, o a la 2, després del taller, es pregunta el lloc on es va, com es fa el trajecte, si el transport és ràpid, quina és la situació del transport al propi barri, etc.</p>
Recurs/bona pràctica	<p>Per visibilitzar el treball de cures i destacar els diferents patrons de mobilitat segons el gènere i les afectacions que poden tenir sobre la sostenibilitat, podem destacar alguns detalls:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Entre els llocs on es va, es pot suggerir anar a un activitat extraescolar (<i>trajecte sovint obviat en el disseny de la mobilitat, i realitzat, sobretot, per dones</i>) o visitar alguna persona gran de la família, etc. – En quins trajectes els menors poden anar sols, i en quins han d'anar acompanyats? (<i>fer transports més autònoms per a infants faria desplaçar menys gent, i per tant, contribuiria a una ciutat més sostenible</i>) – Qui t'acompanya en els trajectes? Qui t'acompanya, carrega moltes coses? (<i>les dones caminen més, ho fan més acompanyant i carreguen més paquets</i>) – Quina distància hi ha del transport fins a casa? És fàcil d'arribar-hi? Hi ha prou rampes o massa escalons? (<i>el treball de cures implica més ús dels cotxets o carrets per anar a comprar</i>)

	<ul style="list-style-type: none"> – Quins transports són més agradables? Quin transport prefereix la persona que t’acompanya? És el mateix que el teu? Per què? <i>(a vegades no podem llistar tots els elements que ens permeten assenyalar el que ens agrada i el que no. Tenir un camp per indicar-hi el que és més agradable pot ser una solució per detectar diferències poc visibles)</i> – Si vas amb bici o patinet a l’escola o institut, tens lloc on deixar-lo? <i>(les dones acompanyen més les criatures a l’escola, especialment si és a peu. L’ús de bicicletes o patinets els alleugera la càrrega i els escurça els temps)</i> – Els camins per on passes caminant, et fan por, et desperten seguretat? <i>(les dones conviuen amb la sensació de risc més que els homes i són, en una mesura molt més important, víctimes d’atacs contra la seva sexualitat)</i> – Quins llocs del barri estan ben connectats? Quins són els camins que més t’agraden? <i>(per cercar bones pràctiques i no només queixes o millores. Destacar allò que agrada, de manera constructiva, pot ser una eina útil a l’hora d’identificar bones pràctiques)</i>
--	---

Tema	Treball productiu de les dones
Activitat	<i>Quina tela!</i>
Motiu de reflexió	Un dels objectius de l’activitat és la interpretació del present a partir de l’anàlisi dels canvis i continuïtats al llarg del temps, per comprendre la societat en què vivim. De fet, en un moment de l’activitat, es divideix el públic en grups i el grup dos aborda qüestions socials, i es pregunta “qui fa la roba?”. En aquest apartat, se suggereixen respostes sobre la mà d’obra i el treball infantil. Les competències específiques de l’activitat aspiren explícitament a conèixer l’organització social: “Els trets demogràfics, econòmics, socials, polítics i culturals de la societat catalana, espanyola, europea i del món.”
Recurs/bona pràctica	<p>En l’activitat es tracten diferents qüestions relacionades amb el medi social, raó per la qual és una oportunitat per visibilitzar el treball productiu femení, especialment el relacionat amb la indústria tèxtil catalana. Als annexos de l’activitat es parla també de salari mínim i salari digne, unes qüestions molt propícies per abordar el gènere.</p> <p>Es podria plantejar incloure un petit punt de l’activitat que parli de la tradició de les dones com a productores de roba, especialment important pels següents motius:</p> <ul style="list-style-type: none"> – És un treball històricament amagat i desfà el mite que les dones van afegir-se al treball productiu a mitjan segle XX (ja que la revolució industrial no hauria estat possible sense la seva incorporació a les fàbriques). – La indústria tèxtil, en el context català, té una arrel històrica fàcil de traçar fins a l’actualitat, amb molta empremta social, i les dones hi van tenir un paper clau. – La majoria de fàbriques o colònies fabrils se situaven en el territori avui conegut com a AMB. – Feien ús dels rius com a font d’energia, de manera que és fàcil integrar-ne l’existència en altres competències de l’AMB.

Tema	Masculinitat
Activitat	<i>El guardià del silenci</i>
Motiu de reflexió	<i>El guardià del silenci</i> proposa una activitat a l'aula per guanyar el concurs de l'aula més silenciosa del territori metropolità. Aquesta activitat cerca crear els moments de més soroll amb algunes variables ambientals: les activitats que s'estan duent a terme quan hi ha soroll, el moment del dia o el dia de la setmana. Al final de l'anàlisi, proposa una reflexió grupal de les causes del soroll a l'aula.
Recurs/bona pràctica	Es proposa valorar quin gènere té aquest soroll, és a dir: el soroll, el fan en la mateixa mesura els nens i les nenes? És probable que els nens, per característiques de la seva socialització, siguin més sorollosos que les nenes. Si s'està disposat a fer una anàlisi del soroll, serà una oportunitat per reflexionar sobre la masculinitat i sobre quin subjecte col·lectiu fa més soroll a l'aula, o quin fa més silenci. També, sobre les causes d'aquestes diferències. Si es vol reduir i entendre el soroll a l'aula, és imprescindible afegir el gènere a l'anàlisi.

Tema	Diversitat sexual i d'origen
Activitat	<i>Abaixem els fums, ens movem per la sostenibilitat</i>
Motiu de reflexió	<p>Personatges de la família Esmou. La composició dels membres de la família es fa des d'un supòsit blanc, heterosexual i binarista. Es podria pensar que, al cap i a la fi, és la representació més freqüent a l'àrea metropolitana, però, segons les darreres dades relatives a les característiques de llars i famílies de l'Idescat, la composició que es presenta en aquesta activitat, pare, mare i dos fills o filles, suposa només un 25,5% dels casos de composició de la llar a Catalunya.</p>
Recurs/bona pràctica	Perquè no esdevingui un agent multiplicador de les desigualtats a partir d'una representació estereotípica de la família tipus del territori metropolità, s'hi podria afegir diversitat pel que fa a fenotip, sexe, trets culturals (vestimenta) o tipus de famílies i composició de les parelles.

Tema	Segregació horitzontal
Activitat	És un bluf, l'economia circular?
Motiu de reflexió	<p>L'activitat mostra un diagrama de flux que distingeix materials finits de materials renovables. Presenta el subjecte dels primers com un home consumidor, dins un marc general de "materials tècnics", i el subjecte dels segons com una dona usuària, dins un marc general de "materials biològics".</p> <p>El diagrama, titulat "ECONOMIA CIRCULAR", mostra dos fluxos principals: un de materials biològics (verds) i un de materials tècnics (blaus). El flux de materials biològics comença amb "Agricultura / Recollida", que porta a "Fabricant de peces". A partir d'aquí, el flux passa a "Fabricant del producte" i "Proveïdor del servei", que són utilitzats per "Usuari" i "Consumidor". Després, el flux es dirigeix a "Regeneració de la biosfera" i "Extracció de matèria primera biològica". El flux de materials tècnics comença amb "Materials finits" que són utilitzats pels "Fabricant de peces", "Fabricant del producte" i "Proveïdor del servei". Després, el flux es dirigeix a "Reciclatge", "Renovació", "Reutilització / Redistribució" i "Manteniment / Reparació". El diagrama també inclou el text "Minimitzar la fuga sistemàtica i les externalitats negatives" i el logotip d'AMB Medi Ambient.</p>
Recurs/bona pràctica	<p>Si bé és molt interessant la vinculació de l'economia circular amb el cicle de la vida (dels materials), assignar un sexe de manera aleatòria a cada un dels universos pot reforçar estereotips. A causa de processos de socialització desigual entre nenes i nens, en l'edat adulta es dona una separació de rols en el mercat laboral, coneguda com a "segregació horitzontal". És a dir, a part de la segregació vertical, que fa que els homes ocupin llocs de comandament i cobrin més, hi ha una segregació pel que fa als camps o àmbits en què dones i homes treballen. Així, les dones estan més vinculades a la salut, la química o la medicina (l'univers de la cura, la reproducció i la natura), mentre que els homes estan més associats a la tecnologia i al sector secundari (l'univers de la producció i la fàbrica). Per tant, per no retroalimentar vocacions segregades, aquesta proposta es podria fer igualment creuant els sexes que les il·lustren.</p> <p>És necessari també revisar el llenguatge inclusiu, de manera que la figura femenina tingui nom femení (usuària o consumidora).</p>

Tema	Imaginari ideal masculí
Activitat	<i>El guardià del silenci</i>
Motiu de reflexió	<i>El guardià del silenci</i> proposa una activitat posterior a l'aula per mitigar el soroll. El mecanisme d'empatia cap a l'alumnat consisteix en la creació d'una figura que remet al símbol del <i>guardià</i> . Fins a cinc alumnes diferents seran el guardià del silenci a l'aula, un o una cada dia.
Recurs/bona pràctica	<p>La figura de guardià evoca un símbol bèl·lic, d'exercici de la força, i, tant per la forma de llenguatge excloent com per l'imaginari general, remet a una expressió masculina. Si bé no es pretenen esborrar el simbolisme bel·ligerant ni les aportacions dels homes a la història, seria interessant trobar símbols sense una càrrega de gènere tan marcada. Quelcom que serveixi per desfer-se de la idea que la salvació —aquell que ens durà el silenci— ha de venir de les mans d'una figura masculina.</p> <p>En cas que no es trobi aquesta figura no reproductora de desigualtats, es pot fer ús d'alguna amb càrrega de gènere inversa, com, per exemple, la fada del silenci. Si les nenes han de poder conviure amb el pes de ser un guardià, segur que els nens sabran aguantar el fet de ser una fada. I, si es creu que no, vol dir que la figura del guardià conté massa gènere.</p>

4. Enfocament pedagògic amb perspectiva de gènere

a. Presentació i diagnòstic

Aquest apartat proposa recursos per fer **un enfocament pedagògic més inclusiu**. Amb aquesta finalitat es recullen exemples de diferents activitats del programa d'educació ambiental Compartim un Futur que amaguen exclusió de les dones, que estan pensades principalment —de manera indirecta— per a homes o que no reconeixen algunes dimensions de la vida.

El concepte de subjecte universal és un dels mecanismes que té el patriarcat per invisibilitzar les dones. Quan es relata la història fent servir expressions neutres, i destacant només personatges masculins, és inevitable concloure que el relat només correspon als homes. **Invisibilitzar la presència de les dones en la història fa que el subjecte neutre sigui, en realitat, el subjecte masculí**. Això que passa en aquest àmbit pot passar en molts altres, com la política, l'esport, la memòria col·lectiva o la sostenibilitat.

Més enllà de visibilitzar o invisibilitzar les dones, a vegades **el mecanisme d'exclusió es troba en el fet de no reconèixer les tasques que elles han tingut socialment assignades en la història i el present**. Així, el treball de cures, històricament dut a terme per les dones més que pels homes, és una feina poc present en la història, en les polítiques públiques o en els relats quotidians. Quan les ciències socials van començar a donar rellevància a les tasques de cures, ho van fer en clau estrictament reproductiva i circumscriuint-les a la cura d'infants. Un cop desenvolupat el camp, s'han reconegut també les cures a les persones grans, així com a les adultes o les pròpies, i, eventualment, s'hi han afegit els afectes o la tasca d'estar alerta o en guàrdia per qualsevol cosa que requereixi l'atenció de la dona.

Les tasques de cures estan associades al concepte de quotidianitat. El treball productiu ha ocupat la immensa majoria del pensament polític, la legislació o la reflexió filosòfica, i el treball de cures hi ha estat subordinat. Així mateix, ho ha estat el temps en què aquest altre treball es duia a terme. El temps quotidià és aquell en què no hi ha gestes, ni passos de gegant per a la humanitat, ni grans històries relacionades. Tanmateix, **és el temps imprescindible per habilitar la resta de situacions i sostenir la vida**. La distribució desigual de tasques entre homes i dones i el reconeixement, també desigual, de les seves aportacions fan que es digui que el que està associat a la vida quotidiana ho està, també, a les dones.

La idea de sosteniment de la vida és clau a l'hora d'unir les tasques de cura, socialment assignades a les dones, i el respecte per l'entorn i el medi. Els dos vectors tenen el mateix punt d'origen: la possibilitat d'habilitar condicions d'existència per a la humanitat. Aquest fet, que es dona per descomptat, no és intranscendent, sinó el resultat de treballs i esforços no valorats, dels quals les dones són les principals protagonistes.

Per tant, **la visibilització del temps quotidià, de les tasques de cures i de les dones per si mateixes és un mecanisme que incorpora perspectiva de gènere en qualsevol àmbit**.

A continuació es mirarà de trobar la manera de fer emergir aquests ítems sovint negats, exclosos, tapats o subordinats. S'han subdividit els recursos i bones pràctiques en:

- **Exemples sense càrrega de gènere.** Aquells que no només parlen d'allò que està associat als homes.
- **Imaginarí proper.** El que representa, també, les tasques socialment assignades a les dones.
- **Vida quotidiana.** Recursos per fer visibles les tasques i els temps quotidians.
- **Les persones al centre.** Bones pràctiques per reconèixer la centralitat de les persones davant les màquines i els processos industrials.
- **Entorn local.** Una perspectiva local per reconèixer-s'hi.
- **Revisió de continguts.** Una proposta per aportar més contingut al programa.

b. Recursos i bones pràctiques

Tema	Exemples sense càrrega de gènere
Activitat	<i>És un bluf, l'economia circular?</i>
Motiu de reflexió	L'activitat proposa l'estudi de dos productes que qualifica d'ús quotidià: l'ordinador i els texans.
Recurs/bona pràctica	<p>Es proposa la recerca d'exemples sense tanta càrrega de gènere. Pel que fa a l'ordinador, l'ús diari és d'un 71,2% entre els homes davant un 64,1% entre les dones. És un exemple que genera més empatia entre els homes, perquè, per a ells, és més quotidià.</p> <p>En canvi, els texans com a peça de roba són un exemple oportú, ja que homes i dones els fan servir de manera quotidiana. I, a més, són una peça de moda, que pertany a un univers en què les dones poden trobar més interès que, per comparació als homes, en el dels ordinadors.</p> <p>Com a alternativa a l'ordinador, el mòbil és igualment quotidià per als dos sexes i podria ser un substitut semblant en relació amb la sostenibilitat.</p>
Activitat	<i>Introducció comuna a totes les activitats</i>
Motiu de reflexió	Les activitats plantegen, a l'inici de la sessió, un seguit de preguntes que serveixen per fer adonar a l'audiència que la seva quotidianitat està lligada a les competències de l'AMB i presentar així la institució.
Recurs/bona pràctica	<p>Es considera que la llista de preguntes present en l'activitat de la depuradora és especialment adient, en tant que les preguntes no tenen càrrega de gènere, ja que tothom pot anar eventualment a la platja, fa servir l'aigua per beure o cuinar, es dutxa, etc. No hi ha, al llistat, una invisibilització dels rols femenins.</p> <p>Alternativa present en la depuradora Sant Feliu:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Vaig a la platja amb els amics o la família. – Utilitzo l'aigua de xarxa per cuinar i beure. – Quan em dutxo, surt aigua per l'aixeta – Separo els residus de casa per fraccions, i els llenço als diferents contenidors. – Sovint, vaig als parcs – Vaig a l'institut amb autobús, metro o cotxe.

Tema	Imaginari proper
Activitat	<i>(R)AEE: manteniment i reparació</i>
Motiu de reflexió	Aquesta activitat proposa l'estudi del manteniment i la reparació de diferents electrodomèstics propis de la llar.
Recurs/bona pràctica	Es considera que aquesta activitat és excel·lent quant al reconeixement del món de la vida quotidiana i de la llar , i, per tant, del treball de cures. En ser tan oportuna en aquest sentit, es proposa que el títol sigui entenedor i pugui generar empatia amb les persones més avesades a l'univers de les cures i de la gestió de l'equipament de la llar. Tal com s'anomena actualment, és impossible que qui fa ús dels electrodomèstics pugui interessar-se pels continguts plantejats. Caldria pensar propostes en la línia de fer explícit el contingut i cridar l'atenció d'aquelles persones que tinguin la responsabilitat de mantenir els aparells de la llar. Per exemple, <i>Reparar els teus electrodomèstics és possible i sostenible</i> .
Activitat	<i>Planta de triatge d'envasos de Gavà-Viladecans</i>
Motiu de reflexió	Les descripcions que figuren a l'activitat, quan es parla d'algunes màquines, són del tipus següent: "Aparells d'intercanvi de temperatures: són els electrodomèstics que contenen olis, condensadors o clorofluorocarburs al circuit generador de fred i a les escumes aïllants, situades en tot el perímetre de la carcassa. Són els aparells que s'utilitzen per a la climatització d'espais o la conservació d'aliments. Generalment són congeladors, neveres, aires condicionats o radiadors d'oli."
Recurs/bona pràctica	La socialització diferenciada entre dones i homes fa que ells puguin sentir-se més còmodes i interessats que no pas elles en els discursos tècnics i processos industrials. Cal pensar en exemples que obrin el camp de persones interessades. A fi de generar empatia i que cada persona se senti interpel·lada pel contingut de les explicacions de l'activitat, es proposa prioritzar les explicacions vinculades a la quotidianitat davant de les relacionades amb l'enginyeria . En el cas anterior, se cercaria avantposar els exemples a les explicacions de funcionament. Així, qualsevol persona podria saber per endavant que allò de què es parla la interpel·la en la seva quotidianitat . Es podria fer de la següent manera: "Aparells d'intercanvi de temperatures (congeladors, neveres, aires condicionats o radiadors d'oli): són els electrodomèstics que contenen olis, condensadors o clorofluorocarburs al circuit generador de fred i a les escumes aïllants, situades en tot el perímetre de la carcassa. S'utilitzen per a la climatització d'espais o la conservació d'aliments."
Activitat	<i>És un bluf, l'economia circular?</i>
Motiu de reflexió	<i>És un bluf, l'economia circular?</i> Conté una assimilació latent i explícita amb el cicle de la vida dels materials.
Recurs/bona pràctica	Fer aquest tipus d'associacions es reconeix com a bona pràctica, ja que la socialització femenina, que convida les dones a associar-se amb la reproducció, la natura i la vida, pot ser un esquer per generar empatia amb la idea de cicle de la vida . Alhora, es recomana cercar un títol que destaquï aquest vincle . El títol actual fa

	referència a una reflexió econòmica, en un registre més propi del món i el pensament masculins, de manera que és probable que hi hagi menys dones que s'hi vegin reflectides. Per exemple, <i>El cycle de la vida... també dels materials!</i>
Activitat	<i>Centre de tractament de residus municipals Gavà-Viladecans</i>
Motiu de reflexió	La taula de residus i la taula de la Caseta de Residus Especials s'organitzen segons el funcionament de les deixalleries. Expliquen les característiques tècniques de cada tipus de producte i llisten les empreses que, un cop s'hagin dut els productes a la deixalleria, s'encarregaran del reciclatge.
Recurs/bona pràctica	<p>Els residus poden organitzar-se segons els productes que es troben a la llar. Així, es pot fer un repàs de la cuina, el bany i el fons del bricolatge de casa per determinar quins productes hi tenim i quin procés de reciclatge segueixen. Es recomana plantejar una explicació que prioritzi el context immediat a la persona que realitza l'activitat.</p> <p>La dimensió propera i quotidiana posa les persones al centre, de manera que els és més fàcil empatitzar i aprendre els processos. Si posem les instal·lacions de reciclatge o els processos fabrils al centre de l'explicació, és més fàcil que l'individu se'n desentengui i pensi que li és quelcom aliè.</p>

Tema	Vida quotidiana
Activitat	<i>Mou el cos per la salut ambiental</i>
Motiu de reflexió	A fi de detectar el soroll del nostre entorn, l'activitat proposa sortir al balcó o al carrer per escoltar sorolls i apreciar qui els fa i com.
Recurs/bona pràctica	<p>En la línia anterior, es proposa que aquesta recerca no es faci exclusivament cap enfora de la llar, sinó també cap endins. Preguntar-se qui fa soroll dins de casa i per quins motius suposa visibilitzar el treball de cures. En cas que no es faci d'aquesta manera, principalment es trobaran exemples de treball productiu i les reflexions se centraran en aquest aspecte. La mirada cap endins farà emergir exemples de treball de cures i visibilitzarà una altra dimensió de la vida.</p> <p>Per tant, es podria afegir la pregunta: Quins sorolls fem a casa? Quan els fem? Qui els fa?</p>
Activitat	<i>Depuradora de Sant Feliu de Llobregat</i>
Motiu de reflexió	Uns dels fenòmens que es tracten en l'activitat, quan s'hi aborden les conseqüències de les accions de les persones, són els "impactes ambientals derivats de la intervenció humana".
Recurs/bona pràctica	<p>No cal parlar dels impactes derivats de "la intervenció humana" si es pot parlar des del jo. Portar a l'àmbit quotidià les explicacions i fer-les properes facilitarà l'empatia en els aprenentatges. No considerem "la intervenció humana" com una cosa aliena.</p> <p>Per tant, es recomana no fer servir la tercera persona quan es parla de la pròpia persona.</p>

Activitat	<i>Depuradora de Sant Feliu de Llobregat</i>
Motiu de reflexió	L'explicació sobre el cicle de l'aigua presenta "Fenòmens naturals i de la vida quotidiana ", dels quals posa els següents exemples: "Una picada d'abella, una caiguda o ferida en un campament, la necessitat de disposar d'aigua fresca o no contaminada...". Més endavant, l'apartat "Objectes i sistemes tecnològics de la vida quotidiana " té com a contingut "els tipus de processos industrials" i "les mesures industrials per a la sostenibilitat".
Recurs/bona pràctica	<p>Aquests exemples i continguts no són propis de la vida quotidiana. No disposar d'aigua potable o trobar-se en un campament o la picada d'una abella són exemples de situacions extraordinàries, és a dir, el contrari de situacions quotidianes. En aquest cas, s'està fent servir la idea de quotidianitat com un sinònim de salut o de cura. L'exemple és interessant, però no des de l'enfocament de la vida quotidiana.</p> <p>El mateix passa en el cas dels sistemes tecnològics de la vida quotidiana. Certament, són processos imprescindibles per al sosteniment de la vida en el context urbà. Tanmateix, no fan referència a quelcom quotidià des de l'òptica de les persones, ja que posen el procés industrial al centre.</p> <p>Es recomana enfocar l'ús del concepte de vida quotidiana des de la persona i la dimensió més humana de la vida. Per tant, caldria circumscriure els primers exemples a "quan anem d'excursió" i aglutinar-los en un conjunt més adient, i alhora reconèixer l'excursió com una activitat social i diversa.</p>

Tema	Les persones al centre
Activitat	<i>Planta de triatge d'envasos de Gavà-Viladecans + depuradora de Sant Feliu de Llobregat</i>
Motiu de reflexió	En el guió de l'explicació del funcionament i els resultats, s'afirma: "D'aquesta manera saben quants residus tracten cada any: l'any 2016 la planta de triatge d'envasos de Gavà-Viladecans va tractar unes 22.157 tones de residus."
Recurs/bona pràctica	<p>Les dades que es presenten són fredes i de dimensions desproporcionades respecte a qui conforma l'audiència. No es presenten referències a escala humana. Per desenvolupar la dimensió local de les coses, es poden donar sèries temporals (p.e., "aquest any més/menys que l'anterior") o estimacions per municipi (p.e., "d'aquests 22.000 tones, 5 venien de Gavà, on l'any anterior se n'havien recollit només 4").</p> <p>Es troba una bona pràctica relacionada en l'activitat de la depuradora de Sant Feliu: "Consum d'aigua per habitant i dia (105 l/persona/dia l'any 2016)". En aquest exemple hi ha dimensió humana i quotidiana, i la persona és al centre. Només manca donar el volum en relació amb un referent quotidià: quanta aigua són 105 litres? Potser "l'aigua que cap en una banyera" o "l'aigua que cap en dues neveres", o "l'equivalent a tenir l'aixeta de la cuina oberta durant 3 hores", etc.</p> <p>Es pot fer el mateix amb les dades:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Capacitat de tractament diari: 64.000 m³/dia (l'equivalent a 373.000 habitants). → No (només) xifrar habitants, sinó també la mida d'un municipi. - Energia generada/any (41.821 MWh l'any 2016). → Quantes famílies podrien ser? Quant es podria estalviar un nucli a l'any?

Activitat	<i>Depuradora de Sant Feliu de Llobregat + Ecoparc de Barcelona</i>
Motiu de reflexió	Hi ha activitats centrades en instal·lacions industrials que exposen processos complexos com el cargol d'Arquímedes o l'inductor de Foucault.
Recurs/bona pràctica	<p>Cal valorar l'eficiència de dedicar el temps programat a l'explicació de processos industrials concrets i complexos com els esmentats. Potser resulta interessant per a qui dissenya la fàbrica o explota i analitza el procés, però no és clar que també ho hagi de ser per a qui fa una activitat per formar-se en sostenibilitat. Potser conèixer el procés tècnic del funcionament de l'inductor de Foucault no és rellevant; en canvi, centrar-se en les conseqüències que existeixi aquest inductor podria ser-ho molt més. Com ja s'ha explicat, les explicacions tècniques poden despertar més interès entre homes que entre dones, i, per tant, fan que es redueixi el nombre de persones que se senten interpel·lades.</p> <p>Així mateix, cal valorar si, en les instal·lacions industrials, la quantitat de temps dedicat a les explicacions tècniques en general i dels circuits és l'adequada.</p> <p>No es pot determinar quin impacte tenen aquestes explicacions sobre l'educació en la sostenibilitat sense fer-ne una recerca específica. Alhora, però, és molt probable que tinguin un biaix de gènere quant a l'interès, i que atreguin, doncs, l'atenció dels homes més que no pas la de les dones.</p>
Activitat	<i>Deixalleria de Gavà-Viladecans</i>
Motiu de reflexió	Entre les explicacions del funcionament de la planta de triatge hi ha la següent: "A la deixalleria normalment hi treballen entre 1 i 3 persones, les quals s'encarreguen d'orientar els usuaris sobre on han de deixar els seus residus."
Recurs/bona pràctica	<p>En contrast amb l'exemple anterior, es vol destacar aquesta com a bona pràctica, ja que dona dimensió humana al procés de reciclatge. Destacar les persones que treballen en una planta facilita l'empatia amb allò que s'hi duu a terme.</p> <p>Es pot arribar a millorar, però, oferint dades sobre els homes i les dones que hi treballen, ja que així es visibilitza la presència de les dones i s'afirma que aquest és un assumpte que les inclou i interpel·la.</p>
Activitat	<i>Ecoparc de Sant Adrià de Besòs + planta integral de valorització de residus</i>
Motiu de reflexió	Una dona, admirada davant un procés de triatge, va dir: "¡Qué listos son!". Una altra, en una altra activitat, va preguntar: "Aquí, ¿cuánto se cobra?".
Recurs/bona pràctica	<p>Seguint el fil anterior, es recomana explicar qui treballa a les fàbriques, qui dissenya els processos o qui dirigeix. Així, es dona dimensió humana i es facilita que totes les persones s'hi sentin emmirallades; alhora, s'elimina la trampa del subjecte universal neutre (ja que, si no s'especifica, per causa de l'imaginari col·lectiu, quan es pensa en operaris, només es pensa en homes).</p> <p>Aquesta recomanació també és vàlida a l'hora de descriure la plantilla de l'AMB.</p> <p>Aquest punt és especialment interessant per al públic jove, en què les vocacions estan en construcció o en exercici.</p>

Tema	Entorn local
Activitat	<i>Centre de tractament de residus municipals Gavà-Viladecans</i>
Motiu de reflexió	L'activitat defineix una deixalleria com "una instal·lació que permet fer una recollida de tots aquells residus que no es poden llençar als contenidors, ja siguin reciclables (com, per exemple, una finestra de vidre) o especials (com l'oli de cuina usat o les piles gastades)".
Recurs/bona pràctica	Per facilitar el reconeixement de la deixalleria com un element propi de l'entorn de cada persona, a part d'explicar què és, es pot explicar on es troba, quins horaris té , quin nom rep a cada municipi i si normalment s'ubica en certs llocs —la informació podria incloure les coordenades de les deixalleries dels municipis representats entre l'audiència. En general, es parla de residus admesos, d'estructura i de funcionament, però no es parla d'horaris d'obertura, d'ubicació o d'altres característiques pràctiques i d'interès directe per a la persona usuària.

Tema	Revisió de continguts
Activitat	<i>Depuradora de Sant Feliu de Llobregat</i>
Recurs/bona pràctica	Cal assegurar-se que, al llarg del les activitats, a part de les explicacions sobre els residus relacionats amb la reproducció femenina, com ara compreses, tampons, etc., s'ofereixen i es descriuen alternatives més sostenibles, com les copes menstruals o les compreses i els salvaslips de tela. Ofereir alternatives és important per no centrar la crítica social en les conductes, sinó en les estructures. L'ús de material d'higiene íntima és imprescindible, i assenyalar les dones com a culpables del perjudici sobre el medi, quan no s'ofereixen alternatives, és culpabilitzar-les de quelcom de què no són responsables. A més, la pressió per la higiene, la pulcritud i la bellesa és molt més gran sobre les dones que sobre els homes, de manera que l'estratègia de la culpabilització és especialment injusta.
Activitat	<i>General</i>
Recurs/bona pràctica	És important mostrar referents femenins en la defensa de la sostenibilitat. Així, es reconeix la tasca de les dones i s'augmenta les possibilitat que altres dones s'hi la emmirallin. Atesa la socialització diferent entre dones i homes, els interessos en l'edat adulta fan que hi hagi més dones en organitzacions d'activisme ambiental com Greenpeace. Destacar aquest tipus de dades amb referents concrets pot ser molt estimulants per a altres dones. Si bé les activitats del programa d'educació ambiental Compartim un Futur no estan orientades a reconèixer la tasca individual d'activistes o professionals de l'àmbit de la sostenibilitat, cal valorar la possibilitat de fer-ho de manera colateral. Una vegada més, ignorar aquesta realitat pot contribuir a fer que es doni per descomptat que són els homes els qui s'encarreguen d'aquests assumptes. ⁷

⁷ Alguns exemples de dones activistes: Berta Cáceres, Greta Thunberg, Dian Fossey, Rachel Carson, Vandana Shiva, Maria Sibylla Merian, Dolores Romano, Lois Gibbs, Ingrid Newkirk, Laurie David, Rebecca Hosking, Wangari Maathai, Bija Devi.

Activitat	<i>Text descriptiu de l'AMB</i>
Recurs/bona pràctica	<p>En clau conclusiva d'aquest apartat, es recomana revisar la presentació de l'AMB vetllant perquè els criteris de vida quotidiana, dimensió personal i entorn local hi siguin presents.</p> <p>L'AMB és una administració difusa i encara desconeguda entre la majoria de persones, i, a més, es troba en un terreny ambigu, entre molts municipis i nivells administratius. A la vegada, és una organització gran pel que fa a recursos i plantilla, de manera que donar-li una dimensió personal pot ser un recurs per fer-la comprensible i més propera a la ciutadania.</p> <p>Caldria valorar d'incloure, en aquesta presentació de l'AMB, un objectiu, comú a totes les activitats del programa, en què explícitament es faci referència a la igualtat de gènere i al compromís amb la coeducació, en què es pugui dir quantes persones hi treballen i de quin sexe són, quines són les competències que tenen en relació amb la quotidianitat de les persones, on s'ubiquen les seves oficines i com s'hi pot arribar. Si es vol aprofundir, es pot descriure la bretxa salarial a l'AMB o anunciar que és una institució que disposa de protocols contra l'assetjament i qualsevol tipus de discriminació.</p>

5. Eines per fomentar la participació igualitària

a. Presentació i diagnòstic

La distribució dels rols socials entre dones i homes fa que la seva presència sigui diferent en els àmbits públic i privat. Així, els homes han estat socialitzats en la participació pública, en la necessitat de transmetre les seves idees davant de grups de persones i en la capacitat d'exposar-se a les valoracions alienes. Per contra, l'educació general no ha entrenat les dones en aquestes capacitats, ja que s'ha esperat d'elles l'especialització en tasques pròpies de l'àmbit privat.

Les estadístiques oficials confirmen que la tendència dels homes a la participació és molt més alta que la de les dones, ja sigui perquè a elles se'ls assigna més càrrega de treball de cures, o per un efecte de la socialització, o per una combinació dels dos factors. L'any 2011, a la ciutat de Barcelona, **el 37% dels homes pertanyien a algun tipus d'associació, davant del 27% de les dones.** Si analitzem la participació per sectors, la presència dels homes dobla o triplica la de les dones en partits polítics, clubs esportius, centres excursionistes o casals. **Tanmateix, hi ha un sector en què homes i dones participen d'igual manera: associacions ecologistes, comitès de solidaritat o ONG.** La participació, doncs, és un àmbit masculinitzat, però, **quan parlem de participació en ecologisme, s'observa que, en el pes de la socialització, la poca disposició de les dones a participar es veu contrarestada per l'especial enfocament d'elles cap al món de la sostenibilitat.** Per tant, si parlem de dones i participació, aflora l'ecologisme.

En clau interseccional, cal tenir en compte que la participació és un element que pateix doble discriminació entre les dones anomenades d'"origens diversos". Segons la hipòtesi de reversibilitat,⁸ "la participació d'una persona immigrant és inversament proporcional a la facilitat amb què ell o ella pot revertir el seu curs migratori i tornar al seu país d'origen". Així, **les persones sense plens drets de ciutadania poden sentir-se menys cridades a la participació, i entre aquestes, pel pes del patriarcat, sobretot les dones.** Cal doncs posar especial atenció en aquest col·lectiu, que segurament rebrà referents no coincidents amb els de la seva cultura d'origen, i que pot tenir socialitzacions de gènere també diferents.

En el camp de les polítiques públiques, les administracions destinen esforços a revertir aquesta situació desigual, definint apartats específics de gènere en els reglaments de participació, o donant suport a entitats de dones o feministes. Així mateix, **en el camp de la coeducació, es té en compte la perspectiva de gènere per socialitzar nenes i nens amb equivalents capacitats comunicatives i participatives en l'àmbit públic.**

Aquesta guia no és aliena a la necessitat d'una participació igualitària, ja que **les activitats dissenyades en el programa d'educació ambiental Compartim un Futur contenen gairebé sempre estratègies i dinàmiques participatives** (plantejant preguntes a l'aula, jocs, concursos, agrupació i debat, etc.). Al mateix temps, es dirigeixen tant a un

⁸ Mesura de Govern per al foment de la participació de persones d'origens i contextos culturals diversos en els canals de participació. Ajuntament de Barcelona (2017) p. 12.

públic infantil i jove, en què és important col·laborar amb una estratègia coeducativa, com a col·lectius de persones adultes, en què és imprescindible superar aprenentatges sexistes en termes de la participació en públic.

b. Recursos i bones pràctiques

Els recursos destinats a garantir una participació inclusiva s’han dividit d’acord amb tres àmbits: assegurar la presència de les dones en la part participativa de les sessions; garantir que hi tenen accés, mobilitzant els recursos que siguin necessaris, i assegurar una representació igualitària de dones i homes.

Algunes d’aquestes pràctiques requereixen un paper actiu de la persona educadora. En aquest sentit, és important recordar que aquesta persona haurà de tenir un comportament referencial quant a les reaccions sexistes, de manera que són clau el seu discurs, les seves actituds i la seva manera d’afrontar discursos i comportaments sexistes.

Presència
<p>Fomentar la paritat en els torns de paraula, evitant que la veu dels homes s’imposi sobre la de les dones</p>
<p>Es recomana fer un control dels torns de paraula i del temps per parlar, evitar que sempre parlin les mateixes persones, prioritzar la veu de les dones, neutralitzar els rols de poder, etc. Un recurs simple pot ser donar la primera paraula a una dona. D’aquesta manera, ja hi ha un primer torn participat per una dona, i la resta de dones presents veuen que la seva veu és reconeguda i legitimada. Aquest mecanisme és profundament apoderador i eficient. Així, quan es demanin mans aixecades per intervenir, es pot optar per la d’una dona.</p>
<p>Evitar reiteracions d’idees i interrupcions</p>
<p>Evitar la repetició d’idees allibera espai per a altres intervencions més silenciades o originals. Podem trobar homes que no atorguin la mateixa importància a les opinions de les dones, o que considerin que elles necessiten la seva ajuda per expressar-se amb les paraules correctes. En aquests casos, és habitual que ells reiterin intervencions d’altres dones. Això pot provocar pèrdua de temps, conflictes o inhibicions posteriors. Perquè les dones s’animin més a participar, se’n pot afavorir l’apoderament a través del reconeixement i de l’atorgament d’autoritat als seus discursos. En cas que una persona s’apropriï d’una idea o en repeteixi el contingut amb altres paraules, la persona moderadora pot aprofitar per vincular la intervenció a la de la persona que l’ha fet originalment. Per exemple: “[...] Exactament. Tal com ha dit la Maria abans.”</p>
<p>Reaccionar davant comentaris de biaix sexista</p>
<p>La tasca educativa que es fa des del programa d’educació ambiental Compartim un Futur té una capacitat d’incidència concreta. És inevitable que, malgrat tots els esforços, alguna persona de l’aula faci comentaris sexistes o masclistes a alguna altra persona (ja sigui dona o home). En aquests casos, és oportú no deixar passar els comentaris i sancionar-los perquè no es tornin a repetir. En aquest sentit, el protocol d’actuació del programa és molt adient. Així, proposa a l’entitat responsable de l’audiència que, un cop tingui coneixement dels comentaris, animi a tractar l’arrel de</p>

l'assumpte i doni via lliure a l'educadora per acabar l'activitat si ho considera necessari. És important fer extensiu l'avis del protocol als casos en què els comentaris no van dirigits a una educadora, sinó a qualsevol persona de l'aula. A més, en el cas que vagin dirigits a l'educadora, cal considerar les necessitats d'atenció pròpies de la situació. En cap cas una situació d'aquest tipus pot tancar-se amb una simple disculpa de l'agressor a la víctima, ja que, per una banda, cal donar a aquests fets una transcendència suficient perquè no es puguin repetir, i, de l'altra, la víctima directa segurament no és l'única persona afectada per la situació. El que s'ha de fer és donar-hi importància i comunicar-ho al professorat o responsables que acompanyin el grup perquè puguin actuar. No es recomana mai fer silenci davant els fets, sinó denunciar-los i actuar.

Garantir la presència de totes les persones al llarg de tota la sessió

A causa del desigual repartiment de les tasques de cures, estem acostumades a veure que les dones abandonen abans les reunions i convocatòries, especialment quan es programen a la tarda entre setmana.

Fomentar grups partidaris i lideratges femenins

Per assegurar o fomentar una participació igualitària a l'aula, es proposa que siguin els i les educadores els qui formin els grups de treball a fi que siguin mixtos. O, si és més oportú, que intervinguin sobre els grups ja formats per corregir-ne l'homogeneïtat pel que fa al sexe. Així mateix, es recomana encoratjar les nenes a ser portaveus d'alguns d'aquests grups, ja que, per la seva socialització i rol assignat, poden sentir-se menys cridades a la participació en públic que els nens.

Finalment, cal procurar que l'espai que utilitzen les unes i els altres sigui proporcional a fi que no es reproduïxin aquelles situacions d'exclusió que són habituals, per exemple, al pati de les escoles, on els nens, per norma general, s'expandeixen més que les nenes.

Accés

Convocar les formacions en horaris que siguin compatibles amb el treball de cures

Deixant de banda les formacions programades per a públics especialitzats, a fi de reduir al mínim la vulneració de la participació de les persones que treballen al mercat laboral, cal tenir també en compte el treball de cures. Convocar una formació oberta a les 17 h pot dificultar l'assistència d'aquelles persones que s'han de fer càrrec de criatures a la tarda, ja que és l'hora de la recollida a les escoles. Per això, cal buscar horaris més oberts (18-19 h).

Oferir serveis de guarda i cura d'infants durant les sessions

De manera alternativa o complementària a l'establiment d'horaris compatibles amb les cures, oferir servei de guarda d'infants per a les persones que tenen responsabilitats de cura no delegables pot afavorir que participin en aquelles càpsules per les quals se senten atretes.

Facilitar la mobilitat o el desplaçament fins al lloc de la formació als grups que no hi van en autocar

Hi ha instal·lacions ubicades en zones industrials inhòspites i amb poques opcions de transport públic. Aquest entorn pot desincentivar l'assistència de persones que tenen intenció d'anar-hi soles o que no disposen d'un acompanyament que consideren oportú. Per evitar-ho, es podrien organitzar dos moments de trobada: un, en un lloc concorregut i de fàcil accés amb transport públic i/o privat, on les persones es trobarien amb l'educador/a, i un segon, posterior, a la porta de la instal·lació.

Considerar les necessitats fisiològiques en la seqüència de l'activitat

Les activitats que superen l'hora de durada han de preveure espais per atendre les necessitats fisiològiques. Aquesta pausa ja està inclosa en les visites a les plantes i instal·lacions (p.e., "L'educador/a recomanarà d'anar al WC ja que no en trobaran durant el recorregut" a la depuradora de Sant Feliu). Caldria estendre la pràctica a la resta d'activitats i s'hauria d'identificar clarament, al principi de la sessió, on és el lavabo i en quin moment es podrà fer servir.

Tenir cura dels cascos i les armilles obligatoris dins les instal·lacions

L'obligatorietat d'usar aquests elements desperta reaccions diferents entre homes i dones de públics joves i adults per qüestions estètiques i de cura personal. Cal doncs tenir en compte la higiene entre usos i l'emmagatzematge ordenat.

Representació**Paritat en les persones conductores de la sessió**

En la mesura del possible, que hi hagi diversitat entre les persones formadores o conductores de la sessió ajudarà a percebre que l'àmbit en qüestió no és específic dels homes (aquesta associació d'idees és habitual en els mons tècnics o de la maquinària). La representació de les dones en la posició de poder (moderadora o experta) pot ajudar tant a fer empatitzar les dones i, doncs, a fer-les participar més, com a reconèixer-les com a persones transmissores i generadores de saber.

Participació cooperativa abans que competitiva

A l'aula, en algunes ocasions es fomenta la participació individual i en d'altres, la grupal. Cal saber que els homes són més proclius a la participació individual que les dones, ja que l'exposició d'idees pròpies en un context desconegut, a risc que siguin contradites per altres o per la persona moderadora, és una pràctica assajada majoritàriament pels homes. Així, per a una participació paritària, l'agrupació prèvia en parelles o trios pot donar un punt de suport cooperatiu en què les dones, eventualment, poden sentir-se més còmodes. En els casos en què els grups necessitin portaveus, cal promoure que siguin tant homes com dones.

6. Bibliografia i recursos complementaris

- Blenkinsop, Sean; Piersol, Laura, i Sitka-Sage, Michael D. D. (2018). "Boys being boys: Eco-Double consciousness, splash violence, and environmental education". *The Journal of Environmental Education*, 49(4), 350-356.
- Blocker, T. Jean, i Eckberg, Douglas (1989). "Environmental issues as women's issues: General concerns and local hazards". *Social Science Quarterly*, 70(3), 586-593.
- Coll-Planas, Gerard, i Vila, Teresa F. (2013). *Dibuixant el gènere* (Edició: 1). Carcaixent, València: Edicions 96, SL.
- García, Alicia H. P. (2011). *Ecofeminismo para otro mundo posible*. Madrid: Ediciones Cátedra.
- González, Esther B. (2011). "Educación ambiental en clave de género". *Boletín: Boletín del Centro de Interpretación de la Naturaleza de Valladolid*, (81), 12-14.
- Gough, Annette (1999). "Recognising Women in Environmental Education Pedagogy and Research: toward an ecofeminist poststructuralist perspective". *Environmental Education Research*, 2, Vol. 5.
- Gough, Annette. (2013). "Researching differently: Generating a gender agenda for research in environmental education". A: R. B. Stevenson, J. Dillon, M. Brody i A. E. J. Wals, *International Handbook of Research on Environmental Education*. Routledge.
- Gough, Annette; Russell, Constance, i Whitehouse, Hilary (2017). "Moving gender from margin to center in environmental education". *The Journal of Environmental Education*, 48(1), 5-9.
- Gough, Annette, i Whitehouse, Hilary (2018). "New vintages and new bottles: The 'Nature' of environmental education from new material feminist and ecofeminist viewpoints". *The Journal of Environmental Education*, 49(4), 336-349.
- Hampel, Bill; Boldero, Jennifer, i Holdsworth, Roger (1996). "Gender patterns in environmental consciousness among adolescents". *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 32(1), 58.
- Hart, Catherine (2017). "En-gendering the material in environmental education research: Reassembling otherwise". *The Journal of Environmental Education*, 48(1), 46-55.
- Limón Domínguez, Dolores i Solís Espallargas, Carmen (2014). "Educación ambiental y enfoque de género, claves para su integración". *Investigación en la Escuela*. Universidad de Sevilla. 37-50.
- Maina-Okori, Naomi M.; Koushik, J. Renee, i Wilson, Alexandria (2018). "Reimagining Intersectionality in Environmental and Sustainability Education: A Critical Literature Review". *Journal of Environmental Education*, 49(4), 286-296.
- Mies, Maria, i Shiva, Vandana (1997). *Ecofeminismo: teoría, crítica y perspectivas*. Barcelona: Editorial Icaria.
- Mitten, Denise; Gray, Tonia; Allen-Craig, Sandy; Loeffler, T. A., i Carpenter, C. (2018). "The Invisibility Cloak: Women's Contributions to Outdoor and Environmental Education". *Journal of Environmental Education*, 49(4), 318-327.
- Novo, María (2007). *Mujer y medio ambiente: los caminos de la visibilidad: utopías, educación y nuevo paradigma*. "Los Libros de la Catarata".

- Puleo, Alicia H. (2017). "¿Qué es el ecofeminismo?" *Quaderns de la Mediterrània = Cuadernos del Mediterráneo*, (25), 210-214.
- Russell, Constance; Gough, Annette, i Whitehouse, Hilary (2018). "Gender and environmental education in the time of #MeToo". *The Journal of Environmental Education*, 49(4), 273-275.
- Sakellari, Maria, i Skanavis, Constantina (2013). "Environmental Behavior and Gender: An Emerging Area of Concern for Environmental Education Research". *Applied Environmental Education & Communication*, 12(2), 77-87.
- Valls-Llobet, Carme (2010). "Contaminación ambiental y salud de las mujeres". *Investigaciones Feministas*, vol. 1, 149-154.
- Viezzer, Moema (2011). "Gender Equality in Socio-environmental Education". *Adult Education and Development*, 76.

Altres recursos

- CIRD (2015). *Informe de condicions de vida de les dones a Barcelona*. Ajuntament de Barcelona <https://bit.ly/2IsPRIa>
- CESB (2016). *Informe Dones i Treball* <https://bit.ly/2R9rbIF>
- Departament de Joventut. Generalitat de Catalunya. Recursos sobre joventut i polítiques de gènere: http://jovecat.gencat.cat/ca/temes/conviure-inclusio_social/genere/
- Gelambí, Mònica (2016). *Guia pràctica per a la realització de polítiques transversals de gènere en l'àmbit municipal*. Diputació de Barcelona. <http://www1.diba.cat/llicreteria/pdf/56866.pdf>
- "GEODA, mujer y medio ambiente". Junta de Andalucía. *Programa Educació Ambiental amb Perspectiva de Gènere*: <https://bit.ly/2Ne3I5M>
- Marçal, Heura; Kelso, Fiona, i Nogués, Mercè (2011). *Guia per a l'ús no sexista del llenguatge a la UAB*. Servei de Llengües i Observatori per a la Igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://bit.ly/2P4DCEc>
- Solís Espallargas, María del Carmen (2012). *Educación ambiental para el desarrollo sostenible intercultural desde un enfoque de género*. Sevilla: Universidad de Sevilla. Tesis doctoral.

7. Crèdits

Autoria: Gloria García-Romeral i Blai Martí Plademunt

Direcció dels treballs: Direcció de Serveis Ambientals de l'AMB.